

STATISZTIKA

Földtudomány szak, geológus szakirány, 2015/2016. tanév tavaszi félév

Backhausz Ágnes (ELTE TTK Valószínűségelméleti és Statisztika Tanszék)¹

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
1.1. Példa: az adatok elemzése	3
1.2. Példa: hisztogram	4
2. Alapstatisztikák	4
2.1. Példa: alapstatisztikák	6
2.2. Rendezett minta	7
2.3. Medián	7
2.4. Példa: az átlag és a medián összehasonlítása	8
2.5. Tapasztalati eloszlásfüggvény	10
2.6. Kvantilisek	11
2.7. Példa: boxplot	12
2.8. Tapasztalati momentumok	14
3. Statisztikai mező	15
4. A statisztika alaptétele	16
5. Becslések és tulajdonságaik	18
5.1. Torzítatlanság és hatásosság	18
5.2. Aszimptotikus torzítatlanság és konzisztencia	20

---

¹Kérdések, módosítási javaslatok, javítanivalók esetén: agnes@cs.elte.hu

6. Elégséges statisztikák	21
7. Maximumlikelihood-módszer	21
8. Momentum módszer	22
9. Konfidenciintervallumok	23
10. Hipotézisvizsgálat	25
10.1. A próbák jósága	26
10.2. Neyman–Pearson-lemma	26
11. A normális eloszlásra vonatkozó próbák	27
11.1. Egymintás u -próba	27
11.2. Kétmintás u -próba	28
11.3. Egymintás t -próba	28
11.4. Kétmintás t -próba	29
11.5. F -próba	30
12. χ^2-próbák	31
12.1. Illeszkedésvizsgálat	31
12.2. Becsléses illeszkedésvizsgálat	32
12.3. Függetlenségvizsgálat	33
12.4. Homogenitásvizsgálat	34
13. Lineáris modell	35
13.1. Az egyenes meredeksége	38
13.2. Előrejelzés	38

1. Bevezetés

Célok: mérési eredmények, kísérletekből származó adatok alapján

- az adatok elemzése;
- a mért mennyiség vagy abból származtatott más mennyiségek becslése;
- hipotézisek ellenőrzése vagy cáfolata;
- múltbeli adatok alapján a jövőbeli folyamatok előrejelzése.

Alkalmazási területek:

- élő és élettelen természettudományok, társadalomtudományok: kísérleti eredmények értelmezése
- idősorok, véletlen folyamatok előrejelzése a természettudományokban vagy gazdaságtudományban;
- biztosítás- és pénzügyi matematika.

1.1. Példa: az adatok elemzése

A Duna vízállása az elmúlt húsz napban (2016. január) Budapestenél így alakult (centiméterben mérve):

106	133	171	205	218	211	189	164	148	135
126	120	113	111	102	99	123	158	180	186

A fenti adatsort mintának nevezzük.

A mintaelemek száma, vagyis a minta nagysága: $n = 20$.

A legkisebb mintaelem 99, a legnagyobb 218. A minta terjedelme a legnagyobb és legkisebb mintelem különbsége: $218 - 99 = 119$.

A mintaelemek átlaga 149,9.

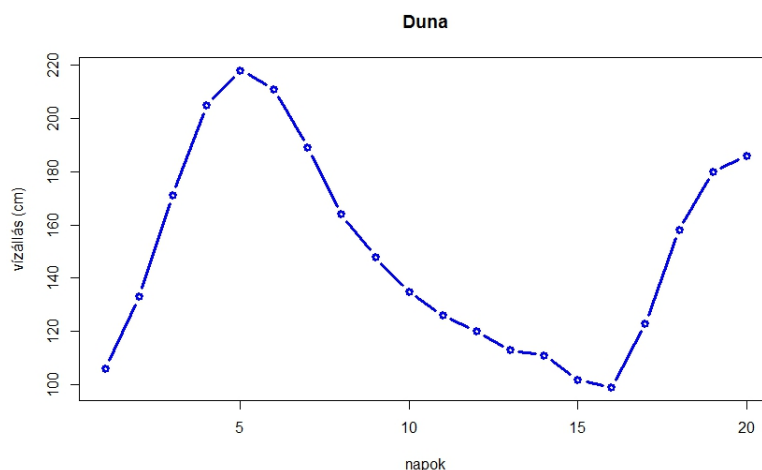
A minta mediánja (a nagyság szerinti sorrendben két középső mintaelem átlaga): 141,5.

A korrigált tapasztalati szórás: 38,55 (definíció később).

A vízállás 5 napon volt 115 cm-nél kevesebb (a napok egynegyedén), és 3 napon haladta meg a 2 métert (a napok 15%-án). A legnagyobb vízszintemelkedés 38 centiméter volt (a 2. és 3. nap között), a legnagyobb csökkenés 25 cm (a 7. és 8. nap között). Az átlag nagyobb a mediánnál.

1.2. Példa: hisztogram

Az adatok ábrázolásának egy lehetséges módja hisztogram készítése. Választunk egy intervallumot, mely magában foglalja a mérési adatokat. Az intervallumot egyenlő nagyságú részekre osztjuk. Az így kapott kisebb intervallumok mindegyikéhez hozzárendeljük az abba eső mintaelemek számát (gyakoriságát), és ezt ábrázoljuk.

1. ábra. A Duna vízállása húsz napon keresztül, éjfélkor (2016. január)

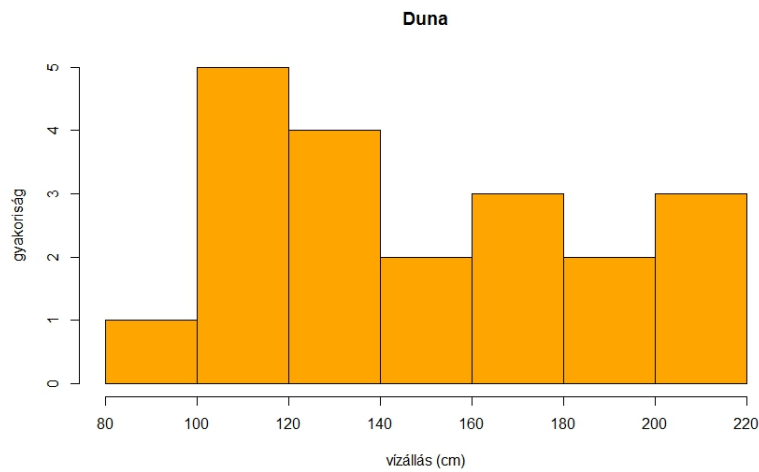
2. Alapstatisztikák

Minta (sample): $X_1, \dots, X_n$ (ezek valószínűségi változók).

A minta **elemszáma** n (size).

Minimum: a legkisebb mintaelem, azaz $\min(X_1, X_2, \dots, X_n)$.

Maximum: a legnagyobb mintaelem, azaz $\max(X_1, X_2, \dots, X_n)$.

2. ábra.

A Duna vízállásáról kapott húszelemű mintából készített hisztogram

Terjedelem (range): a legnagyobb és legkisebb mintaelem különbsége, azaz

$$\max(X_1, X_2, \dots, X_n) - \min(X_1, X_2, \dots, X_n).$$

Módusz (mode): az a mintaelem, amelyik leggyakrabban fordul elő.

Átlag/mintaátlag (mean):

$$\bar{X}_n = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{n}.$$

Tapasztalati szórásnégyzet (uncorrected variance):

$$s_n^2 = \frac{1}{n} \left[\sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X}_n)^2 \right].$$

Tapasztalati szórás (uncorrected standard deviation):

$$s_n = \sqrt{\frac{1}{n} \left[\sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X}_n)^2 \right]}.$$

Korrigált tapasztalati szórásnégyzet (variance, var):

$$s_n^{*2} = \frac{1}{n-1} \left[\sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X}_n)^2 \right].$$

Korrigált tapasztalati szórás (standard deviation, sd):

$$s_n^* = \sqrt{\frac{1}{n-1} \left[\sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X}_n)^2 \right]}.$$

Szórási együttható (coefficient of variation [cv] / relative standard deviation [rsd]):

$$c_v = \frac{s_n^*}{\bar{X}_n}.$$

2.1. állítás (A tapasztalati szórásnégyzet másik alakja). A tapasztalati szórásnégyzet így is kiszámítható:

$$s_n^{*2} = \frac{1}{n} \left[\sum_{k=1}^n X_k^2 \right] - \bar{X}^2.$$

Bizonyítás. Átrendezéssel kapjuk, hogy

$$\begin{aligned} \sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X})^2 &= \sum_{k=1}^n [X_k^2 - 2X_k \cdot \bar{X} + \bar{X}^2] = \sum_{k=1}^n X_k^2 - 2n\bar{X} \cdot \bar{X} + n \cdot \bar{X}^2 = \\ &= \sum_{k=1}^n X_k^2 - n \cdot \bar{X}^2. \end{aligned}$$

Ebből adódik, hogy

$$s_n^2 = \frac{1}{n} \left[\sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X})^2 \right] = \frac{1}{n} \left[\sum_{k=1}^n X_k^2 \right] - \bar{X}^2,$$

a tapasztalati szórásnégyzet definíciója alapján. □

2.1. Példa: alapstatisztikák

Továbbra is a Duna vízállásáról kapott mintát használjuk (cm):

106	133	171	205	218	211	189	164	148	135
126	120	113	111	102	99	123	158	180	186

mintaelemszám: $n = 20$

minta: $X_1 = 106, X_2 = 133, \dots, X_{10} = 135, \dots, X_{20} = 186$.

átlag: $\bar{X} = 149,9$

tapasztalati szórásnégyzet: $s_n^2 = 1412,09$

tapasztalati szórás: $s_n = 37,58$

korrigált tapasztalati szórásnégyzet: $s_n^{*2} = 1486,411$

korrigált tapasztalati szórás: $s_n^* = 38,55$

szórási együttható: $c_v = 0,2571$.

2.2. Rendezett minta

Rendezett minta: a mintaelemeket nagyság szerint növekvő sorrendbe állítjuk. Jelölés:

$$(X_1^*, X_2^*, \dots, X_n^*).$$

Vagyis $\{X_1^*, X_2^*, \dots, X_n^*\} = \{X_1, X_2, \dots, X_n\}$ és $X_1^* \leq X_2^* \leq \dots \leq X_n^*$.

A minimum X_1^* , a maximum X_n^* . A k . legkisebb mintaelem X_k^* .

Példa: a vízállásról kapott húszelemű minta rendezett mintája:

99	102	106	111	113	120	123	126	133	135
148	158	164	171	180	186	189	205	211	218

$X_1^* = 99, X_2^* = 102, X_3^* = 106, \dots, X_6^* = 120, \dots, X_{10}^* = 135$

$X_{11}^* = 148, \dots, X_{14}^* = 171, \dots, X_{20}^* = 218$.

2.3. Medián

Tekintsük az n elemű $(X_1, X_2, \dots, X_n)$ mintát.

2.2. definíció. Ha n páratlan: a rendezett minta **középső elemét**, azaz $X_{(n+1)/2}^*$ -t a minta **mediánjának** nevezzük.

Ha n páros: a rendezett minta $n/2$. és $n/2 + 1$. elemének átlagát, azaz a

$$\frac{X_{n/2}^* + X_{n/2+1}^*}{2}$$

ennyiségét a minta mediánjának nevezzük.

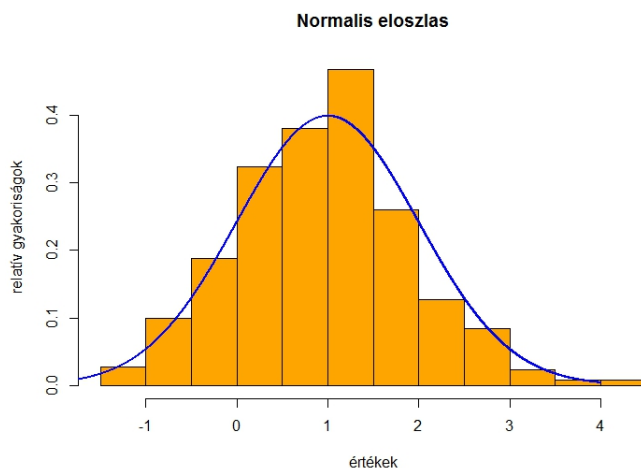
Megjegyzés: páros n esetén a teljes $[X_{n/2}^*, X_{n/2+1}^*]$ intervallumot (vagy annak bármely elemét) is a minta mediánjának lehet hívni.

Példa: a vízállásról kapott húszelemű minta mediánja:

$$\frac{1}{2}(X_{10}^* + X_{11}^*) = \frac{1}{2}(135 + 148) = 141,5.$$

2.4. Példa: az átlag és a medián összehasonlítása

Normális eloszlás

3. ábra. Az 500 elemű, normális eloszlású minta hisztogramja

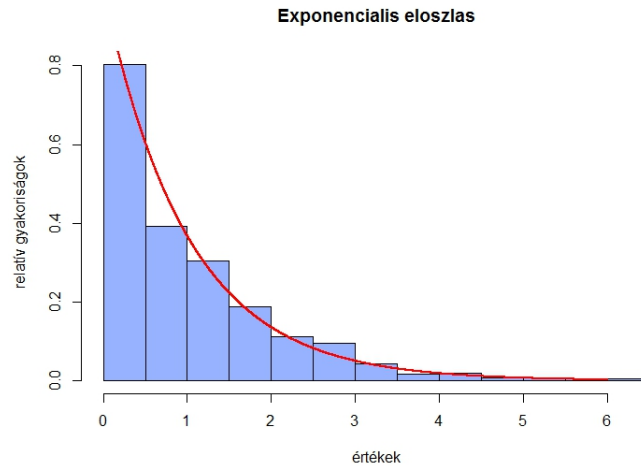
500 elemű független minta: $X_1, X_2, \dots, X_{500}$ függetlenek, eloszlásuk normális eloszlás $m = 1$ várható értékkel és $\sigma = 1$ szórással

Min.	1st Qu.	Median	Mean	3rd Qu.	Max.
-1.4870	0.3233	0.9688	0.9599	1.5320	4.4000

Exponenciális eloszlás

500 elemű független minta: $Y_1, Y_2, \dots, Y_{500}$ függetlenek, eloszlásuk exponenciális eloszlás $b = 1$ paraméterrel. $\mathbb{E}(Y_k) = 1$ és $D(Y_k) = 1$ minden $k = 1, 2, \dots, 500$ -ra.

4. ábra. Az 500 elemű, exponenciális eloszlású minta hisztogramja

Min.	1st Qu.	Median	Mean	3rd Qu.	Max.
0.001326	0.282700	0.637300	0.984900	1.349000	5.895000

A normális eloszlás esetében nincs nagy különbség az átlagra és a mediánra kapott értékek között, míg az exponenciális eloszlás esetén jelentős eltérés látszik (a várható érték és a szórás is mindkét esetben 1 volt, ebben nincs különbség).

Az $m = 1$ várható értékű és $\sigma = 1$ szórású normális eloszlás sűrűségfüggvénye szimmetrikus az 1 körül:

$$f(t) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \exp\left(-\frac{(t-1)^2}{2}\right) \quad (t \in \mathbb{R}).$$

Az 1 paraméterű exponenciális eloszlás sűrűségfüggvénye nem ilyen:

$$g(t) = \begin{cases} \exp(-t), & \text{ha } t > 0; \\ 0, & \text{ha } t < 0. \end{cases}$$

Ha a sűrűségfüggvény szimmetrikus, akkor az átlag és a medián általában közelebb esik egymáshoz, mint ha nem érvényes a szimmetria. Ezért ha az adatok semmilyen szimmetriát nem mutatnak, gyakran a mediánt tüntetik fel. Szimmetrikus esetben inkább az átlagot használják.

2.5. Tapasztalati eloszlásfüggvény

Kérdés. Mennyi annak valószínűsége, hogy 2017. január 15-én a Duna vízállása 200 cm alatt marad? Mit tudunk erről mondani az adatok alapján?

Legyen X tetszőleges valószínűségi változó. Ennek eloszlásfüggvénye az az $F : \mathbb{R} \rightarrow [0, 1]$ függvény, melyre

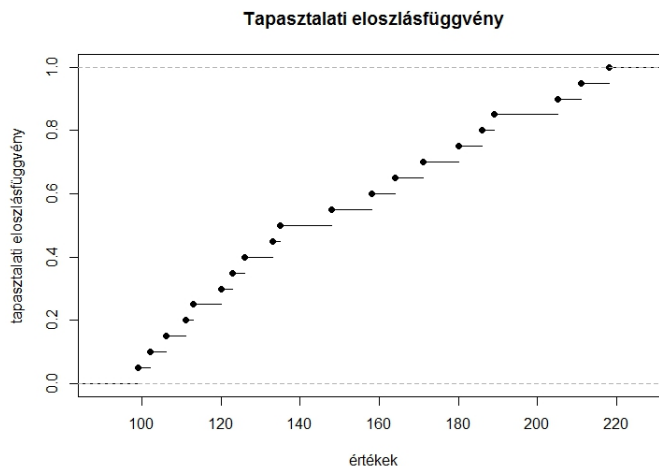
$$F(t) = \mathbb{P}(X \leq t)$$

minden $t \in \mathbb{R}$ -re.

2.3. definíció (Tapasztalati eloszlásfüggvény). Legyenek $X_1, X_2, \dots, X_n$ valószínűségi változók. Ennek a mintának az eloszlásfüggvénye az az $\hat{F}_n : \mathbb{R} \rightarrow [0, 1]$ függvény, melyre

$$\hat{F}_n(t) = \frac{t\text{-nél kisebb mintaelemek száma}}{n} = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n \mathbb{I}(X_k \leq t).$$

Itt $\mathbb{I}(X_k \leq t)$ értéke 1, ha $X_k \leq t$ teljesül (azaz a k . mintaelem legfeljebb t), és 0 különben. Tehát mindent-re megadjuk a **t -nél nem nagyobb mintaelemek arányát** a mintában.

5. ábra.

A Duna vízállásáról kapott húszelemű minta tapasztalati eloszlásfüggvénye

Például, a korábbi rendezett mintát tekintve a Duna vízállásáról:

99	102	106	111	113	120	123	126	133	135
148	158	164	171	180	186	189	205	211	218

A vízállás egy napon volt legfeljebb 100 cm, hat napon volt legfeljebb 120 cm, tizenkét napon volt legfeljebb 160 cm, és tizenhét napon volt legfeljebb 200 cm. Tehát:

$$\begin{aligned}\hat{F}_n(100) &= 1/20 = 0,05; & \hat{F}_n(120) &= 6/20 = 0,3; \\ \hat{F}_n(160) &= 12/20 = 0,6; & \hat{F}_n(200) &= 17/20 = 0,85.\end{aligned}$$

2.6. Kvantilisek

Kérdés. Olyan magas gátat szeretnénk építeni, hogy nagyjából húszévente kerüljön csak sor árvízi védekezésre. Pontosabban, annak valószínűsége, hogy egy adott évben a legmagasabb vízállás legfeljebb $1/20$ valószínűséggel emelkedjen a gát szintje fölé. Ha rendelkezésre állnak az egyes évek legmagasabb vízállásai, ez alapján milyen magasra kellene építenünk a gátat?

Legyen X valószínűségi változó, melynek eloszlásfüggvénye F :

$$F(t) = \mathbb{P}(X \leq t) \quad (t \in \mathbb{R}).$$

Legyen $z \in [0, 1]$ adott szám. Ekkor az F eloszlásfüggvény z -**kvantilise**:

$$q_z = \min\{t : F(t) \geq z\}.$$

Ha F szigorúan monoton növekvő, akkor $q_z = F^{-1}(z)$.

2.4. definíció (Tapasztalati kvantilis). Legyen $X_1, X_2, \dots, X_n$ minta, és $z \in [0, 1]$ adott szám. Ekkor a minta tapasztalati z -kvantilise a tapasztalati eloszlásfüggvény z -kvantilise, vagyis:

$$\hat{q}_z = \min\{t : \hat{F}_n(t) \geq z\}.$$

2.5. definíció (Tapasztalati kvartilisek.). A $z = 1/4$ -hez tartozó $1/4$ -kvantilist a minta első kvartilisének nevezzük, és Q_1 -gyel jelöljük. A $z = 3/4$ -hez tartozó $3/4$ -kvantilist a minta harmadik kvartilisének nevezzük, és Q_3 -mal jelöljük.

Például, szintén a korábbi, vízállásra vonatkozó mintát tekintve legyen először $z = 0,5$. Azt a legkisebb szintet keressük, amire igaz, hogy a mintaelemek fele kisebb nála. Ez a nagyság szerinti sorrendben a 10. mintaelem lesz, tehát $q_{0,5} = 135$, a két középső mintaelem közül a kisebb.

Első kvartilis. A példában tekintsük az első kvartilist: $z = 1/4$. A legkisebb olyan szintet keressük, aminél a mintaelemek negyede kisebb vagy egyenlő. Mivel húsz elemű a minta, ez a nagyság szerinti sorban az ötödik mintaelem lesz: $Q_1 = q_{1/4} = X_5^* = 113$.

Harmadik kvartilis. Most azt a legkisebb szintet keressük, aminél a mintaelemek $3/4$ -e kisebb vagy egyenlő. Ez a tizenötödik lesz a nagyság szerinti sorban: $Q_3 = q_{3/4} = X_{15}^* = 180$.

További kvantilisok. Például $z = 0,2$ az, aminél az elemek egyötöde kisebb:

$$q_{0,2} = X_4^* = 111.$$

Az a szint, aminél a mintaelem $z = 0,95$ része kisebb (vagyis amit a mintaelemek 5%-a halad meg):

$$q_{0,95} = X_{19}^* = 211.$$

Kvantilisok számítása interpolációval. A fent megadott definíció helyett az alábbi is szokták használni. Ilyenkor a kvantilis nem a mintaelemek egyike, hanem a nagyság szerinti sorrendben két szomszédos mintaelem lineáris kombinációja.

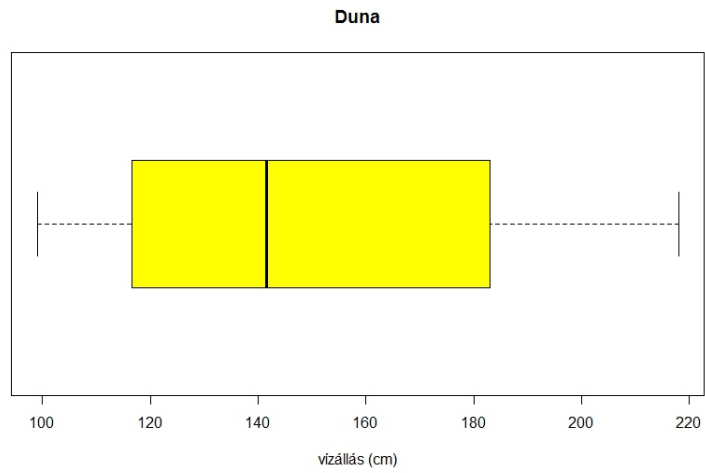
1. n elemű minta z -kvantilisét szeretnénk meghatározni.
2. Legyen $m = \lfloor (n+1)z \rfloor$ az $(n+1)z$ egészrésze, $u = \{(n+1)z\}$ pedig ugyanennek a törtrésze.
3. A módosított definíció értelmében a tapasztalati z -kvantilis:

$$q_z = X_m^* + u(X_{m+1}^* - X_m^*),$$

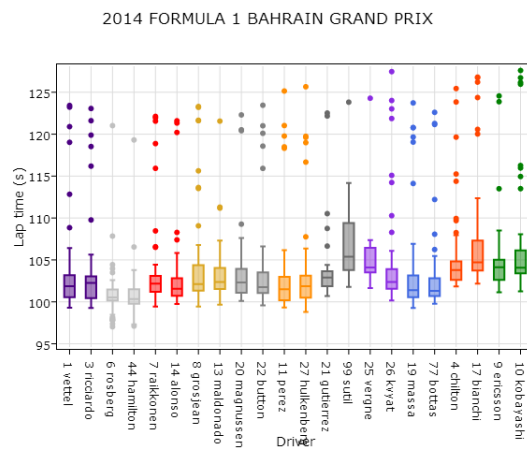
ahol X_k^* a nagyság szerinti sorrendben a k . legkisebb mintaelem.

2.7. Példa: boxplot

A mintaelemek ábrázolásának (és különösen más mintákkal való összehasonlításának) egy szokásos módja a boxplot készítése, melyhez a minta bizonyos kvantiliseit kell kiszámítani.

6. ábra. A Duna vízállásáról kapott húszelemű minta boxplotja.

7. ábra. Forrás: theansweris27.com

A boxplot készítéséhez szükséges adatok, és ezek értékei a vízállásra vonatkozó mintában:

- **minimum:** a legkisebb mintaelem (99);
- **első kvartilis:** a $z = 1/4$ -hez tartozó kvantilis (118,2);
- **medián:** a középső mintaelem, vagy a két középső mintaelem átlaga (141,5);
- **harmadik kvartilis:** a $z = 3/4$ -hez tartozó kvantilis (181,5);
- **maximum:** a legnagyobb mintaelem (218).
- **terjedelem:** a maximum és minimum különbsége.

Az egyes dobozok az első kvartilistól a harmadik kvartilisig tartanak. A középvonal helye a medián. A vonalak felölelhetik a teljes terjedelmet. Azok az adatok, melyek valamelyik irányban messzebb esnek a mediántól, mint az első és harmadik kvartilis közötti távolság másfélszerese, gyakran külön ponttal kerülnek ábrázolásra (ilyenkor a vonalak az utolsó olyan adatnál érnek véget, ami még belül van a másfélszeres távolságon).

2.8. Tapasztalati momentumok

Legyen továbbra is $X_1, X_2, \dots, X_n$ a minta.

2.6. definíció. Legyen $k \geq 1$ egész. Ekkor a minta k . **tapasztalati momentuma** (*kth sample moment*) a mintaelemek k . *hatványainak* átlaga:

$$\frac{1}{n} \sum_{j=1}^n X_j^k.$$

Ekkor a minta k . **centrálított tapasztalati momentuma** (*kth sample central moment*):

$$m_k = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^k.$$

2.7. definíció. A **tapasztalati ferdeség** (*sample skewness*) két szokásos definíciója:

$$\gamma = \frac{m_3}{s_n^{*3}} = \frac{\frac{1}{n} \sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^3}{\left(\frac{1}{n-1} \sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^2\right)^{3/2}}.$$

$$\gamma_1 = \frac{n^2}{(n-1)(n-2)} \cdot \frac{m_3}{s_n^{*3}} = \frac{n}{(n-1)(n-2)} \sum_{j=1}^n \left(\frac{X_j - \bar{X}}{s_n^*} \right)^3.$$

Vegyük észre, hogy a definíciók csak az n -től függő szorzótényezőben különböznek. Heurisztika: ha az adatok hisztogramja nagyjából szimmetrikus (a medián körül), akkor a tapasztali ferdeség értéke a nullához közeli.

2.8. definíció. A lapultság (*sample kurtosis*) egy lehetséges definíciója:

$$\kappa = \frac{m_4}{m_2^2} - 3 = n \cdot \frac{\sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^4}{\left(\sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^2\right)^2} - 3.$$

Ha Y normális eloszlású valószínűségi változó, akkor $\mathbb{E}(Y^4)/\mathbb{E}(Y^2)^2 = 3$, ezzel hasonlítják össze a mintából kapott értéket. Ha olyan eloszlásból veszünk mintát, melynek sűrűségfüggvénye közel van a normális eloszlás sűrűségfüggvényéhez, nulla közeli lapultságra számíthatunk. Pozitív lapultság "meredekebb" (abszolút értékben nagyobb deriválttal rendelkező), negatív lapultság kevésbé meredek sűrűségfüggvényre utalhat.

3. Statisztikai mező

3.1. definíció. Az $(\Omega, \mathcal{A}, \mathcal{P})$ hármast **statisztikai mezőnek** nevezzük, ha minden $\mathbb{P} \in \mathcal{P}$ -re $(\Omega, \mathcal{A}, \mathbb{P})$ Kolmogorov-féle valószínűségi mező.

Vagyis: ugyanazon az alaphalmazon (elemi események halmazán és az események halmazán) több valószínűségi mérték adott. Frekventista megközelítés: a minta egyetlen $\mathbb{P}$ -hez tartozó valószínűségi mezőből származik, és erről a $\mathbb{P}$ -ről szeretnénk minél többet megtudni. (Ettől eltérő például a bayes-i módszerek alkalmazása, amiről nem fog szó esni.)

3.2. definíció. Ha valamilyen $\Theta \subseteq \mathbb{R}^q$ halmazra a $\mathcal{P}$ halmaz felírható $\{\mathbb{P}_\vartheta : \vartheta \in \Theta\}$ alakban, akkor paraméteres statisztikai problémáról beszélhetünk. Ilyenkor a Θ halmazt paraméterternek nevezzük.

3.3. definíció ([1]). Legyen $(\Omega, \mathcal{A}, \mathcal{P})$ statisztikai mező. Egy

$$\underline{X} = (X_1, X_2, \dots, X_n) : \Omega \rightarrow H \subseteq \mathbb{R}^n$$

valószínűségi vektorváltozót (n elemű) **mintának** nevezünk. Itt H a **mintatér**, n a minta **elemszáma** vagy nagysága. Az X_i koordináták a minta elemei. Azt mondjuk, hogy a minta **független**, ha az $X_1, X_2, \dots, X_n$ valószínűségi változók függetlenek.

A mintatéren megadott $T : H \rightarrow \mathbb{R}^k$ függvényt, illetve a $T = T(\underline{X})$ valószínűségi változót (k -dimenziós) **statisztikának** nevezzük.

Példa. $X_1, X_2, \dots, X_{20}$ a Duna vízállására fent megadott 20 elemű adatsor. Ekkor $n = 20$, a mintatér pedig legyen $H = [0, 2000]^{20} \subseteq \mathbb{R}^{20}$, beépítve, hogy a vízállás nem lehet negatív vagy (mondjuk) 2000-nél nagyobb. Legyen $T : H \rightarrow \mathbb{R}$ az a függvény, mely H minden eleméhez hozzárendeli a koordinátáinak átlagát. Ekkor $k = 1$, és a statisztika:

$$T(\underline{X}) = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_{20}}{n}.$$

Vagyis ebben az esetben a mintaátlag (mint valószínűségi változó) lesz a statisztika. (Viszont a minta nem független.)

További példák statisztikára:

- korrigált tapasztalati szórás:

$$T(X_1, \dots, X_n) = s_n^* = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X})^2};$$

- minimum és maximum (ilyenkor $k = 2$):

$$T(X_1, \dots, X_n) = (\min(X_1, \dots, X_n), \max(X_1, \dots, X_n));$$

- terjedelem: $T(X_1, \dots, X_n) = \max(X_1, \dots, X_n) - \min(X_1, \dots, X_n)$;
- medián;
- rendezett minta (ilyenkor $k = n$): $T(X_1, \dots, X_n) = (X_1^*, X_2^*, \dots, X_n^*)$.

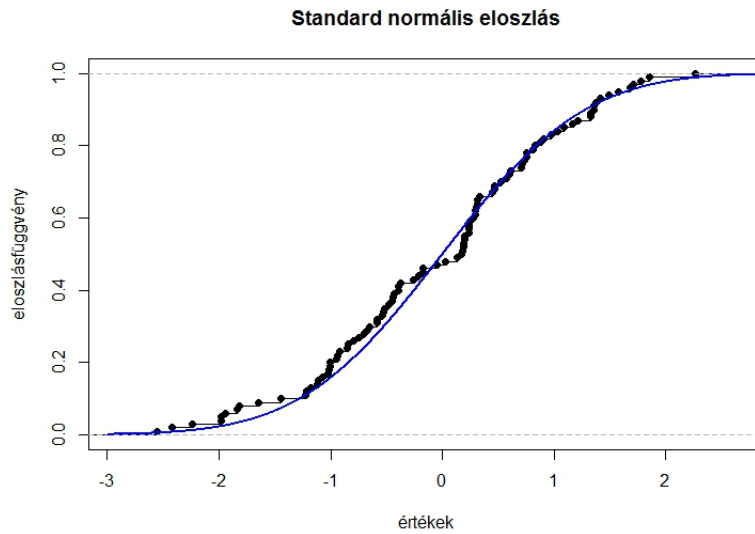
4. A statisztika alaptétele

4.1. tétel (Glivenko, [1]). Legyenek $X_1, X_2, \dots, X_n$ **független** azonos eloszlású valószínűségi változók, melyek közös eloszlásfüggvénye F . Ekkor az

$\hat{F}_n$ tapasztalati eloszlásfüggvényekből álló sorozat 1 valószínűséggel egyenletesen tart F -hez, azaz

$$\mathbb{P}\left(\limsup_{n \rightarrow \infty} \sup_{t \in \mathbb{R}} |\hat{F}_n(t) - F(t)| = 0\right) = 1.$$

8. ábra.

Standard normális eloszlás eloszlásfüggvénye és belőle vett 100 elemű minta tapasztalati eloszlásfüggvénye

Ennek a statisztikai mezőkre vonatkozó következményét így fogalmazhatjuk meg. Tegyük fel, hogy $X_1, X_2, \dots$ független valószínűségi változók. Ekkor minden $n \geq 1$ -re $(X_1, X_2, \dots, X_n)$ független minta, amiből kiszámíthatjuk az $\hat{F}_n(t)$ tapasztalati eloszlásfüggvényt:

$$\hat{F}_n(t) = \frac{t\text{-nél nem nagyobb mintaelemek száma}}{n} = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n \mathbb{I}(X_k \leq t).$$

Másrészt ha az $\mathbb{P}$ valószínűség a statisztikai mezőben az $\mathcal{P}$ egy tetszőleges eleme, akkor

$$F(t) = \mathbb{P}(X_1 \leq t) = \mathbb{P}(X_2 \leq t) = \dots = \mathbb{P}(X_n \leq t).$$

Ilyenkor eszerint a $\mathbb{P}$ szerint egy valószínűséggel teljesül, hogy a tapasztalati eloszlásfüggvény és az "igazi" F eloszlásfüggvény közötti legnagyobb

távolság nullához tart. (Tehát minden $\mathbb{P} \in \mathcal{P}$ -re igaz, hogy a tapasztalati eloszlásfüggvény az ahhoz a $\mathbb{P}$ -hez tartozó F -hez konvergál.)

A nagy számok erős törvénye szerint (ismét felhasználva a minta függetlenségére vonatkozó feltevést) az alábbi összefüggés teljesül minden rögzített $t \in \mathbb{R}$ -re:

$$\mathbb{P}\left(\lim_{n \rightarrow \infty} |\hat{F}_n(t) - F(t)| = 0\right) = 1.$$

A statisztika alaptétele ennél erősebbet állít: minden n -re kiválaszthatunk egy tetszőleges t pontot, ahol a különbséget kiolvassuk, és így is nullához tartó sorozatot kapunk.

5. Becslések és tulajdonságaik

Legyen $(\Omega, \mathcal{A}, \mathcal{P})$ statisztikai mező, ahol $\mathcal{P} = \{\mathbb{P}_\vartheta : \vartheta \in \Theta\}$ valamely Θ halmazzal (ezt paraméterternek nevezzük). Legyen továbbá $\psi : \Theta \rightarrow \mathbb{R}$ függvény. Cél: olyan T statisztika keresése, amire a $T(X)$ valószínűségi változó és a $\psi(\vartheta)$ érték valamilyen értelemben közel esik a $\mathbb{P}_\vartheta$ valószínűség mellett. Ezt minden $\vartheta \in \Theta$ -ra szeretnénk.

5.1. Torzítatlanság és hatásosság

$\mathbb{E}_\vartheta$ azt jelenti, hogy a $(\Omega, \mathcal{A}, \mathbb{P}_\vartheta)$ valószínűségi mezőben számolunk várható értéket. A D_ϑ^2 szórásnégyzetet és a D_ϑ szórást hasonlóképpen definiálhatjuk.

5.1. definíció (Torzítatlanság). A $T : H \rightarrow \mathbb{R}$ statisztika torzítatlan becslés ψ -re, ha minden $\vartheta \in \Theta$ -ra

$$\mathbb{E}_\vartheta(T(X_1, \dots, X_n)) = \psi(\vartheta).$$

A T statisztika torzítása a $b_T(\vartheta) = \mathbb{E}_\vartheta(T(X_1, \dots, X_n)) - \psi(\vartheta)$ függvény.

5.2. állítás (A várható érték torzítatlan becslése). Legyen $X_1, \dots, X_n$ független azonos eloszlású minta. Legyen $\psi(\vartheta) = \mathbb{E}_\vartheta(X_1)$, azaz a mintának a $\mathbb{P}_\vartheta$ eloszlás szerinti várható értéke. Ekkor a $T(X_1, \dots, X_n) = \bar{X}$ statisztika, vagyis a **mintaátlag torzítatlan becslés ψ -re**.

Bizonyítás. A várható érték tulajdonságai alapján

$$\mathbb{E}_\vartheta(T(X_1, \dots, X_n)) = \mathbb{E}_\vartheta\left(\frac{X_1 + \dots + X_n}{n}\right) = \frac{1}{n} [\mathbb{E}_\vartheta(X_1) + \dots + \mathbb{E}_\vartheta(X_n)].$$

Most felhasználva, hogy az $X_1, \dots, X_n$ valószínűségi változók azonos eloszlásúak, vagyis a várható értékük is azonos:

$$\mathbb{E}_\vartheta(T(X_1, \dots, X_n)) = \frac{1}{n}[n \cdot \mathbb{E}_\vartheta(X_1)] = \mathbb{E}_\vartheta(X_1) = \psi(\vartheta).$$

Vagyis a mintaátlag torzítatlan függvénye a várható értéknek. $\square$

5.3. állítás (A szórásnégyzet torzítatlan becslése). $X_1, \dots, X_n$ független azonos eloszlású minta. Legyen $\psi(\vartheta) = D_\vartheta^2(X_1)$, azaz a mintának a $\mathbb{P}_\vartheta$ eloszlás szerinti szórásnégyzete. Ekkor a $T(X_1, \dots, X_n) = s_n^{*2}$ statisztika, vagyis a **korrigált tapasztalati szórásnégyzet torzítatlan becslés ψ -re.**

Bizonyítás. A 2.1. állítás bizonyításának első egyenlősége szerint

$$s_n^{*2} = \frac{n}{n-1} s_n^2 = \frac{n}{n-1} \left[\frac{1}{n} \left[\sum_{k=1}^n X_k^2 \right] - \bar{X}^2 \right] = \frac{1}{n-1} \left[\sum_{k=1}^n X_k^2 \right] - \frac{n}{n-1} \bar{X}^2.$$

Felhasználva a szórásnégyzet definícióját, és hogy a valószínűségi változók azonos eloszlásúak:

$$\mathbb{E}_\vartheta \left(\sum_{k=1}^n X_k^2 \right) = \sum_{k=1}^n \mathbb{E}_\vartheta(X_k^2) = n \cdot \mathbb{E}_\vartheta(X_1^2) = n \cdot [D_\vartheta^2(X_1) + \mathbb{E}_\vartheta(X_1)^2].$$

Másrészt, az összegre bontásnál felhasználva, hogy a valószínűségi változók függetlenek:

$$\begin{aligned} D_\vartheta^2(\bar{X}) &= D_\vartheta^2 \left(\frac{X_1 + \dots + X_n}{n} \right) = \frac{1}{n^2} D_\vartheta^2(X_1 + \dots + X_n) = \frac{1}{n^2} \sum_{k=1}^n D_\vartheta^2(X_k) = \\ &= \frac{1}{n^2} \cdot n \cdot D_\vartheta^2(X_1) = \frac{1}{n} D_\vartheta^2(X_1). \end{aligned}$$

Az $\bar{X}$ mintaátlag várható értékét az előző állítás szerint ismerjük, ez $\mathbb{E}_\vartheta(X_1)$. Így, a mintaátlagra alkalmazva a szórásnégyzet definícióját:

$$\mathbb{E}_\vartheta(\bar{X}^2) = D_\vartheta^2(\bar{X}^2) + \mathbb{E}_\vartheta(\bar{X})^2 = \frac{1}{n^2} D_\vartheta^2(X_1) + \mathbb{E}_\vartheta(X_1)^2.$$

Mindezeket összerakva:

$$\mathbb{E}_\vartheta(s_n^{*2}) = \frac{n}{n-1} [D_\vartheta^2(X_1) + \mathbb{E}_\vartheta(X_1)^2] - \frac{n}{n-1} \left[\frac{1}{n} D_\vartheta^2(X_1) + \mathbb{E}_\vartheta(X_1)^2 \right] = D_\vartheta^2(X_1).$$

Azaz a korrigált tapasztalati szórásnégyzet a szórásnégyzet torzítatlan becslése. $\square$

5.4. definíció (Hatásosság). Legyenek T_1, T_2 torzítatlan becslései a paraméter $\psi(\vartheta)$ függvényének. Azt mondjuk, hogy T_1 hatásosabb T_2 -nél, ha $D_{\vartheta}^2(T_1) \leq D_{\vartheta}^2(T_2)$ teljesül minden $\vartheta \in \Theta$ -ra.

A T_1 becslés **hatásos** $\psi(\vartheta)$ -ra, ha $\psi(\vartheta)$ minden torzítatlan becslésénél hatásosabb (és ő maga is torzítatlan).

Előfordul, hogy két torzítatlan becslés közül egyik sem hatásosabb a másiknál, azaz van két különböző ϑ , amelyiknél eltér, hogy melyiknek kisebb a szórása a $\mathbb{P}_{\vartheta}$ mérték szerint. Nem mindig létezik hatásos becslés, viszont ha létezik, akkor lényegében egyértelmű (pontosabban, ha T_1 és T_2 hatásos becslések $\psi(\vartheta)$ -ra, akkor 1 valószínűséggel megegyeznek).

5.5. állítás. Legyen $(X_1, \dots, X_n)$ független azonos eloszlású minta véges szórású eloszlásból. Ekkor $\psi(\vartheta) = \mathbb{E}_{\vartheta}(X_i)$ -re a mintaátlag hatásosabb minden $\sum_{j=1}^n c_j X_j$ alakú becslésnél, ahol $0 \leq c_j$ és $\sum_{j=1}^n c_j = 1$.

Az állítás a számtani és négyzetes közepek közötti egyenlőtlenségből adódik. Ugyanakkor a mintaátlag nem minden esetben hatásos becslése a várható értéknek, csak a lineáris kombinációknál hatásosabb.

5.2. Aszimptotikus torzítatlanság és konzisztencia

Tekinthetjük statisztikák egy sorozatát úgy, hogy az n . statisztika az első n mérési adattól függ. Például: $X_1, X_2, \dots$ mérési eredmények, és $T_n = \frac{1}{n}(X_1 + \dots + X_n)$ az első n mérésből kapott adat átlaga.

5.6. definíció. [1] A $T_n = T_n(X_1, \dots, X_n)$ **aszimptotikusan torzítatlan** becsléssorozat $\psi(\vartheta)$ -ra, ha minden $\vartheta \in \Theta$ -ra

$$\mathbb{E}_{\vartheta}(T_n(X_1, \dots, X_n)) \rightarrow \psi(\vartheta) \quad (n \rightarrow \infty).$$

5.7. definíció. [1] A $T_n = T_n(X_1, \dots, X_n)$ **konzisztens** becsléssorozat $\psi(\vartheta)$ -ra, ha minden $\vartheta \in \Theta$ -ra

$$(T_n(X_1, \dots, X_n)) \rightarrow \psi(\vartheta)$$

$n \rightarrow \infty$ esetén sztochasztikusan, azaz minden $\vartheta \in \Theta$ és $\varepsilon > 0$ -ra teljesül, hogy

$$\mathbb{P}_{\vartheta}(|T_n - \psi(\vartheta)| > \varepsilon) \rightarrow 0 \quad (n \rightarrow \infty).$$

A nagy számok gyenge törvénye alapján a $\psi(\vartheta) = \mathbb{E}_\vartheta(X_1)$ függvényre a $T_n = \frac{X_1 + \dots + X_n}{n}$ becsléssorozat konzisztens. Sőt a nagy számok erős törvénye alapján $T_n \xrightarrow{n} \psi(\vartheta)$ 1 valószínűséggel is teljesül minden $\vartheta \in \Theta$ -ra $n \rightarrow \infty$ esetén.

6. Elégséges statisztikák

6.1. definíció (Diszkrét eset, [1]). Legyen $\underline{X} = (X_1, X_2, \dots, X_n)$ diszkrét minta (azaz tegyük fel, hogy a H mintatér véges vagy megszámlálhatóan végtelen). A $T(\underline{X})$ statisztika **elégséges**, ha minden $\underline{x} \in H, t \in T(H)$ párra igaz, hogy a $\mathbb{P}_\vartheta(\underline{X} = \underline{x} | T(\underline{X}) = t)$ feltételes valószínűség nem függ ϑ -tól.

6.2. definíció (Abszolút folytonos eset, [1]). Legyen $\underline{X}$ független minta. Tegyük fel, hogy az $\underline{X} = (X_1, \dots, X_n)$ minta eloszlása abszolút folytonos, együttes sűrűségfüggvénye $f_{n,\vartheta}$. A $T : H \rightarrow \mathbb{R}$ statisztika **elégséges**, ha az együttes sűrűségfüggvény felírható

$$f_{n,\vartheta}(y_1, \dots, y_n) = h(y_1, \dots, y_n) \cdot g_\vartheta(T(y_1, \dots, y_n))$$

alakban minden $\vartheta \in \Theta$ -ra, valamely h és g_ϑ függvényekre.

Független azonos eloszlású minta esetén a rendezett minta (az adatok sorba-rendezésével kapott adatsor) elégséges statisztika.

7. Maximumlikelihood-módszer

7.1. definíció (Likelihood-függvény). Legyen $Y_1, \dots, Y_n$ minta. Ha ezek abszolút folytonosak, és Y_j sűrűségfüggvénye (a $\mathbb{P}_\vartheta$ -re vonatkozóan) $f_{j,\vartheta}$, akkor a minta likelihood-függvénye:

$$L_{n,\vartheta}(t_1, \dots, t_n) = \prod_{j=1}^n f_{j,\vartheta}(t_j) \quad (t_1, \dots, t_n \in \mathbb{R}).$$

Ha a minta diszkrét, akkor a minta likelihood-függvénye:

$$L_{n,\vartheta}(k_1, \dots, k_n) = \prod_{j=1}^n \mathbb{P}_{j,\vartheta}(Y_j = k_j) \quad ((k_1, \dots, k_n) \in H).$$

7.2. definíció (Maximum-likelihood becslés). A ϑ maximumlikelihood-becsése (ML-becsése) az $X_1, \dots, X_n$ mintából $\hat{\vartheta}$, ha $\hat{\vartheta}$ maximalizálja a $\vartheta \mapsto L_{n,\vartheta}(X_1, \dots, X_n)$ függvényt, ahol $L_{n,\vartheta}$ a minta likelihood-függvénye. Azaz, ha

$$L_{n,\hat{\vartheta}}(X_1, \dots, X_n) \geq L_{n,\vartheta}(X_1, \dots, X_n) \text{ minden } \vartheta \in \Theta\text{-ra.}$$

A maximumlikelihood-becslés tulajdonságai

- Nem minden statisztikai mezőn létezik ML-becslés.
- Az ML-becslés nem feltétlenül egyértelmű.
- Ha létezik ML-becslés, T pedig elégséges statisztika, akkor az ML-becslés felírható $h(T(X_1, \dots, X_n))$ alakban valamely h függvényre.
- A $\psi(\vartheta)$ függvény ML-becsése $\psi(\hat{\vartheta})$, ahol $\hat{\vartheta}$ ML-becsés ϑ -ra.
- Megfelelő feltételek (erős regularitási feltételek mellett) az ML-becsés aszimptotikusan torzítatlan, és aszimptotikusan normális eloszlású, azaz $\sqrt{n}(\hat{\vartheta}_n - \vartheta)$ normális eloszláshoz konvergál eloszlásban $n \rightarrow \infty$ esetén (a $\mathbb{P}_\vartheta$ valószínűségekre vonatkozóan).
- Az alábbi egyenlet a maximumlikelihood-egyenlet:

$$\frac{\partial}{\partial \vartheta} \ln L_{n,\vartheta}(X_1, \dots, X_n) = 0.$$

Megfelelő feltételek mellett az ML-becsés a maximumlikelihood-egyenlet megoldása (ha az ML-becsés nem számítható ki, de az egyenlet megoldható, gyakran az egyenlet megoldásával helyettesítik az ML-becsést).

8. Momentum módszer

Legyen $X_1, \dots, X_n$ független azonos eloszlású minta, $(\Omega, \mathcal{A}, \mathcal{P})$ pedig statisztikai mező, $\mathcal{P} = \{\mathbb{P}_\vartheta : \vartheta \in \Theta\}$. Bizonyos esetekben alkalmazható az alábbi eljárás.

1. Az eloszlás k . momentuma: $\mu_{k,\vartheta} = \mathbb{E}_\vartheta(X_1^k)$.
2. Legyen $\hat{\mu}_k = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n X_j^k$ az eloszlás k . tapasztalati momentuma.

3. Írjuk fel az alábbi egyenleteket a legkisebb olyan k -ig, amire igaz, hogy az egyenletrendszer egyértelműen meghatározza ϑ -t:

$$\mathbb{E}_{\vartheta}(X_1) = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n X_j;$$

$$\mathbb{E}_{\vartheta}(X_1^2) = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n X_j^2;$$

...

$$\mathbb{E}_{\vartheta}(X_1^k) = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n X_j^k.$$

4. A ϑ momentum módszerrel kapott becslése az a $\hat{\vartheta}$, ami megoldása a fenti egyenletrendszernek.

A momentum módszerrel kapott becslés nem biztos, hogy létezik, és nem biztos, hogy egyértelmű.

9. Konfidenciaintervallumok

Legyen $\underline{X} = (X_1, \dots, X_n)$ független azonos eloszlású minta, $(\Omega, \mathcal{A}, \mathcal{P})$ pedig statisztikai mező, $\mathcal{P} = \{\mathbb{P}_{\vartheta} : \vartheta \in \Theta\}$, és tegyük fel, hogy ϑ valós paraméter, vagyis $\Theta \subseteq \mathbb{R}$.

9.1. definíció. Azt mondjuk, hogy a $(T_1(\underline{X}), T_2(\underline{X}))$ intervallum legalább $1 - \alpha$ megbízhatósági szintű konfidenciaintervallum ϑ -ra, ha minden $\vartheta \in \mathbb{R}$ esetén teljesül, hogy

$$\mathbb{P}_{\vartheta}(T_1(\underline{X}) < \vartheta < T_2(\underline{X})) \geq 1 - \alpha.$$

A konfidenciaintervallum megbízhatósági szintje: $\inf_{\vartheta \in \Theta} \{\mathbb{P}_{\vartheta}(\vartheta \in (T_1, T_2))\}$.

A várható értékre normális eloszlás esetén tudunk könnyen konfidenciaintervallumot adni. (A centrális határeloszlástétel alapján nagy mintaelemszám esetén alkalmazható lehet a normális eloszlással való közelítés.)

A következő jelölést fogjuk használni: ha $q \in [0, 1]$, akkor $u_q = \Phi^{-1}(q)$, ahol Φ a standard normális eloszlás eloszlásfüggvénye. Vagyis, ha Z standard normális eloszlású valószínűségi változó, akkor

$$q = \mathbb{P}(Z \leq u_q) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{u_q} e^{-s^2/2} ds.$$

9.2. állítás (Konfidenciaintervallum a várható értékre, ismert szórás).

Tegyük fel, hogy $X_1, \dots, X_n$ független azonos eloszlású normális eloszlású valószínűségi változók, melyek szórása, σ ismert.

Kétoldali konfidenciaintervallum: Ekkor a

$$(T_1, T_2) = \left(\bar{X} - u_{1-\frac{\alpha}{2}} \frac{\sigma}{\sqrt{n}}, \bar{X} + u_{1-\frac{\alpha}{2}} \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \right)$$

intervallum $1 - \alpha$ megbízhatósági szintű konfidenciaintervallum az eloszlás várható értékére.

Egyoldali konfidenciaintervallumok $1 - \alpha$ megbízhatósági szinttel, jobbról, illetve balról:

$$\left(-\infty, \bar{X} + u_{1-\alpha} \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \right); \quad \left(\bar{X} - u_{1-\alpha} \frac{\sigma}{\sqrt{n}}, \infty \right).$$

9.3. definíció (t-eloszlás). Legyenek $Z_0, Z_1, \dots, Z_n$ független standard normális eloszlású valószínűségi változók. Ekkor a

$$Y = \frac{Z_0}{\sqrt{Z_1^2 + \dots + Z_n^2}}$$

valószínűségi változó eloszlását n szabadsági fokú t -eloszlásnak nevezzük. Legyen $t_n(q)$ a q -kvantilise, vagyis az a szám, melyre az alábbi teljesül:

$$q = \mathbb{P}(Y \leq t_n(q)) = \mathbb{P}\left(\frac{Z_0}{\sqrt{Z_1^2 + \dots + Z_n^2}} \leq t_n(q) \right).$$

9.4. állítás (Konfidenciaintervallum a várható értékre, ismeretlen szórás).

Tegyük fel, hogy $X_1, \dots, X_n$ független azonos eloszlású normális eloszlású valószínűségi változók (sem a várható értékük, sem a szórásuk nem ismert).

Kétoldali konfidenciaintervallum: Ekkor a

$$(T_1, T_2) = \left(\bar{X} - t_{n-1}\left(1 - \frac{\alpha}{2}\right) \cdot \frac{s_n^*}{\sqrt{n}}, \bar{X} + t_{n-1}\left(1 - \frac{\alpha}{2}\right) \cdot \frac{s_n^*}{\sqrt{n}} \right)$$

intervallum $1 - \alpha$ megbízhatósági szintű konfidenciaintervallum az eloszlás várható értékére.

Egyoldali konfidenciaintervallumok $1 - \alpha$ megbízhatósági szinttel, jobbról, illetve balról:

$$\left(-\infty, \bar{X} + t_{n-1}(1 - \alpha) \cdot \frac{s_n^*}{\sqrt{n}} \right); \quad \left(\bar{X} - t_{n-1}(1 - \alpha) \cdot \frac{s_n^*}{\sqrt{n}}, \infty \right).$$

10. Hipotézisvizsgálat

A hipotézisvizsgálat fő kérdései: lehet-e egy előzetes feltételezést (nullhipotézist) *cáfolni* az adatok alapján? Mennyire tér el a minta a nullhipotézis esetén várható tapasztalati eloszlástól?

10.1. definíció. Legyen $(\Omega, \mathcal{A}, \mathcal{P})$ paraméteres statisztikai mező, azaz $\mathcal{P} = \{\mathbb{P}_\vartheta : \vartheta \in \Theta\}$ valamilyen Θ paraméterterrel. A paraméterteret bontsuk fel két diszjunkt halmaz uniójára: $\Theta = \Theta_0 \cup \Theta_1$, ahol tehát $\Theta_0 \cap \Theta_1 = \emptyset$.

Nullhipotézis. $H_0 : \vartheta \in \Theta_0$.

Ellenhipotézis. $H_1 : \vartheta \in \Theta_1$.

A minta $\underline{X} = (X_1, \dots, X_n)$, a mintatér legyen B (vagyis $(X_1, \dots, X_n)$ a $B \subseteq \mathbb{R}^n$ halmaz egy véletlen eleme). A mintatérrel is felbontjuk két diszjunkt halmaz uniójára: $B = B_0 \cup B_1$, ahol $B_0 \cap B_1 = \emptyset$.

Elfogadási tartomány: B_0 . Ha $(X_1, \dots, X_n) \in B_0$, akkor H_0 -t elfogadjuk.

Elutasítási (kritikus) tartomány: B_1 . Ha $(X_1, \dots, X_n) \in B_1$, akkor H_0 -t elutasítjuk.

A döntés értelmezése: ha H_0 -t elutasítottuk, az adatok statisztikai bizonyítékot szolgáltatottak arra, hogy H_0 nem igaz. Ha H_0 -t elfogadjuk: az adatok alapján nem tudjuk H_0 -t cáfolni, de arra sincs bizonyíték, hogy igaz lenne.

10.2. definíció. • Elsőfajú hibát vétünk, ha H_0 igaz, és elutasítjuk.

- A próba terjedelme:

$$\alpha = \sup_{\vartheta \in \Theta_0} \mathbb{P}_\vartheta(\underline{X} \in B_1).$$

- Másodfajú hibát vétünk, ha H_0 nem igaz, és elfogadjuk.
- A próba erőfüggvénye az alábbi $\beta : \Theta_1 \rightarrow [0, 1]$ függvény:

$$\beta(\vartheta) = \mathbb{P}_\vartheta(\underline{X} \in B_1) \quad (\vartheta \in \Theta_1).$$

- p -érték: a legnagyobb olyan terjedelem, ami mellett H_0 -t elfogadjuk.

10.1. A próbák jósága

10.3. definíció. A próba torzítatlan, ha erőfüggvénye legalább akkora, mint a terjedelme:

$$\beta(\vartheta) \geq \alpha \quad \text{minden } \vartheta \in \Theta_1\text{-re.}$$

A (B_0, B_1) próba egyenletesen erősebb, mint a (B'_0, B'_1) próba, ha

$$\mathbb{P}_\vartheta(\underline{X} \in B_1) \geq \mathbb{P}_\vartheta(\underline{X} \in B'_1) \quad \text{minden } \vartheta \in \Theta_1\text{-re.}$$

A $(B_0^{(n)}, B_1^{(n)})$ konzisztens próbasorozat, ha

$$\alpha_n \leq \alpha \text{ minden } n\text{-re és } \lim_{n \rightarrow \infty} \beta_n(\vartheta) = 1 \text{ minden } \vartheta \in \Theta_1\text{-re.}$$

Itt α_n az n . próbához tartozó terjedelmet, β_n pedig a hozzá tartozó erőfüggvényt jelenti.

10.2. Neyman–Pearson-lemma

Tegyük fel, hogy a nullhipotézis és az ellenhipotézis is egyetlen paraméterhez tartozik, vagyis: $H_0 : \vartheta = \vartheta_0$; $H_1 : \vartheta = \vartheta_1$.

Legyen ϑ_0 mellett a minta likelihood-függvénye $L_n(0, \underline{x})$, míg ϑ_1 mellett $L_n(1, \underline{x})$. Rögzítsünk egy c pozitív számot és $\gamma \in [0, 1]$ -t, és végezzük a következő eljárást (egy véletlenített próbát):

- ha $\frac{L_n(1, \underline{X})}{L_n(0, \underline{X})} > c$, akkor elutasítjuk H_0 -t;
- ha $\frac{L_n(1, \underline{X})}{L_n(0, \underline{X})} = c$, akkor sorsolást végzünk (a mintától függetlenül), és γ valószínűséggel elutasítjuk H_0 -t, különben elfogadjuk;
- ha $\frac{L_n(1, \underline{X})}{L_n(0, \underline{X})} < c$, akkor elfogadjuk H_0 -t.

10.4. tétel (Neyman–Pearson-lemma). (i) Ha adott $0 < \alpha \leq 1$ és a fenti H_0 és H_1 egyszerű hipotézisek, akkor létezik olyan c és γ , hogy a fenti véletlenített próba terjedelme pontosan α .

(ii) Ha adott c és γ : a fenti véletlenített próba egyenletesen erősebb minden olyan próbánál, melynek terjedelme nem nagyobb a fenti véletlenített próba terjedelménél.

11. A normális eloszlásra vonatkozó próbák

Az alábbi próbák egyenletesen legerősebb próbák a megegyező terjedelmű próbák közül az adott feladatokban.

11.1. Egymintás u -próba

Az u -próba a normális eloszlás várható értékére vonatkozik, ha az eloszlás szórása ismert. Legyenek tehát $X_1, X_2, \dots, X_n$ független normális eloszlású valószínűségi változók m várható értékkel és σ szórással, ahol m ismeretlen paraméter, σ ismert. Nullhipotézisre több lehetőség van (az m_0 érték adott): $H_0 : m = m_0$, vagy $H_0 : m \leq m_0$, vagy $H_0 : m \geq m_0$.

A próbastatisztika, ami alapján a döntést hozzuk:

$$u = \frac{\bar{X} - m_0}{\sigma} \cdot \sqrt{n}.$$

Ezt egy úgynevezett *kritikus értékkel* hasonlítjuk össze, és ez alapján fogadjuk el vagy utasítjuk el a nullhipotézist. A H_0 hipotézis mellett az u statisztika standard normális eloszlású. Emlékeztetőül: ha $q \in [0, 1]$, akkor $u_q = \Phi^{-1}(q)$, ahol Φ a standard normális eloszlás eloszlásfüggvénye.

- Kétoldali ellenhipotézis: $H_0 : m = m_0$; $H_1 : m \neq m_0$.
Ha $|u| > u_{1-\alpha/2}$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.
A p -érték ilyenkor $2 - 2\Phi(|u|)$.
- Egyoldali ellenhipotézis, balról:
 $H_0 : m \leq m_0$; $H_1 : m > m_0$.
Ha $u > u_{1-\alpha}$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.
A p -érték ilyenkor $1 - \Phi(u)$.
- Egyoldali ellenhipotézis, jobbról:
 $H_0 : m \geq m_0$; $H_1 : m < m_0$.
Ha $u < -u_{1-\alpha}$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.
A p -érték ilyenkor $\Phi(u)$.

11.2. Kétmintás u -próba

Legyenek most $X_1, X_2, \dots, X_{n_1}, Y_1, \dots, Y_{n_2}$ független normális eloszlású valószínűségi változók, ahol $X_i \sim N(m_1, \sigma_1^2)$, $Y_i \sim N(m_2, \sigma_2^2)$. Itt m_1, m_2 ismeretlen paraméterek, σ_1, σ_2 ismertek.

A próbastatisztika, ami alapján a döntést hozzuk:

$$u = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{\sigma_1^2/n_1 + \sigma_2^2/n_2}}.$$

A $H_0 : m_1 = m_2$ hipotézis mellett az u statisztika standard normális eloszlású.

- Kétdoldali ellenhipotézis: $H_0 : m_1 = m_2$; $H_1 : m_1 \neq m_2$.
Ha $|u| > u_{1-\alpha/2}$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.
- Egyoldali ellenhipotézis, balról:
 $H_0 : m_1 \leq m_2$; $H_1 : m_1 > m_2$.
Ha $u > u_{1-\alpha}$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.
- Egyoldali ellenhipotézis, jobbról:
 $H_0 : m_1 \geq m_2$; $H_1 : m_1 < m_2$.
Ha $u < -u_{1-\alpha}$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.

11.3. Egymintás t -próba

A t -próba a normális eloszlás várható értékére vonatkozik, ha az eloszlás szórása ismeretlen. Legyenek tehát $X_1, X_2, \dots, X_n$ független normális eloszlású valószínűségi változók m várható értékkel és σ szórással, ahol m és σ is ismeretlen paraméter. Nullhipotézisre több lehetőség van (az m_0 érték adott): $H_0 : m = m_0$, vagy $H_0 : m \leq m_0$, vagy $H_0 : m \geq m_0$.

A próbastatisztika, ami alapján a döntést hozzuk:

$$t = \frac{\bar{X} - m_0}{s_n^*} \cdot \sqrt{n},$$

ahol $s_n^* = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^2}$. A $H_0 : m = m_0$ hipotézis mellett a t statisztika $n - 1$ szabadsági fokú t -eloszlású. Emlékeztetőül: legyen $t_n(q)$ a

q -kvantilise, vagyis az a szám, melyre az alábbi teljesül:

$$q = \mathbb{P}(Y \leq t_n(q)) = \mathbb{P}\left(\frac{Z_0}{\sqrt{Z_1^2 + \dots + Z_n^2}} \leq t_n(q)\right),$$

ahol $Z_0, Z_1, \dots, Z_n$ független standard normális eloszlásúak.

- Kétoldali ellenhipotézis: $H_0 : m = m_0$; $H_1 : m \neq m_0$.
Ha $|t| > t_{n-1}(1 - \alpha/2)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.
- Egyoldali ellenhipotézis, balról:
 $H_0 : m \leq m_0$; $H_1 : m > m_0$.
Ha $t > t_{n-1}(1 - \alpha)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.
- Egyoldali ellenhipotézis, jobbról:
 $H_0 : m \geq m_0$; $H_1 : m < m_0$.
Ha $t < -t_{n-1}(1 - \alpha)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.

11.4. Kétmintás t -próba

Legyenek most $X_1, X_2, \dots, X_{n_1}, Y_1, \dots, Y_{n_2}$ független normális eloszlású, azonos szórású valószínűségi változók, ahol $X_i \sim N(m_1, \sigma^2)$, $Y_i \sim N(m_2, \sigma^2)$. Itt m_1, m_2, σ ismeretlen paraméterek.

A próbastatisztika, ami alapján a döntést hozzuk:

$$t = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{(n_1 - 1)s_{n_1}^{*2}(X) + (n_2 - 1)s_{n_2}^{*2}(Y)}} \cdot \sqrt{\frac{n_1 n_2 (n_1 + n_2 - 2)}{n_1 + n_2}}.$$

A $H_0 : m_1 = m_2$ hipotézis mellett a t statisztika $n_1 + n_2 - 2$ szabadsági fokú t -eloszlású.

- Kétoldali ellenhipotézis: $H_0 : m_1 = m_2$; $H_1 : m_1 \neq m_2$.
Ha $|t| > t_{n_1+n_2-2}(1 - \alpha/2)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.

- Egyoldali ellenhipotézis, balról:

$$H_0 : m_1 \leq m_2; \quad H_1 : m_1 > m_2.$$

Ha $t > t_{n_1+n_2-2}(1-\alpha)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.

- Egyoldali ellenhipotézis, jobbról:

$$H_0 : m_1 \geq m_2; \quad H_1 : m_1 < m_2.$$

Ha $t < -t_{n_1+n_2-2}(1-\alpha)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.

Feltételeztük, hogy a két minta szórása megegyezik. Ezt (a kétmintás t -próba elvégzése előtt) gyakran az alábbi F -próbával ellenőrzik. Ha a két szórás szignifikánsan eltér, más módszerekre lehet szükség.

11.5. F -próba

Az F -próba független normális eloszlású minták szórását hasonlítja össze. Legyenek most $X_1, X_2, \dots, X_{n_1}, Y_1, \dots, Y_{n_2}$ független normális eloszlású valószínűségi változók, ahol $X_i \sim N(m_1, \sigma_1^2)$, $Y_i \sim N(m_2, \sigma_2^2)$. Itt $m_1, m_2, \sigma_1, \sigma_2$ ismeretlen paraméterek.

A próbastatisztika, ami alapján a döntést hozzuk:

$$F = \frac{s_{n_1}^{*2}}{s_{n_2}^{*2}}.$$

A $H_0 : m_1 = m_2$ hipotézis mellett a F statisztika $d_1 = n_1 - 1$ és $d_2 = n_2 - 1$ szabadsági fokokkal. Az F -eloszlás definíciója: ha $U_1, \dots, U_{d_1}, V_1, \dots, V_{d_2}$ független standard normális eloszlású valószínűségi változók, akkor az alábbi hányados F -eloszlású d_1 és d_2 szabadsági fokokkal:

$$\frac{d_2(U_1^2 + U_2^2 + \dots + U_{d_1}^2)}{d_1(V_1^2 + V_2^2 + \dots + V_{d_2}^2)}.$$

Legyen $F_{d_1, d_2}(q)$ az F -eloszlás q -kvantilise, vagyis az a szám, melyre $q = \mathbb{P}(W \leq F_{d_1, d_2}(q))$ teljesül, ha a W valószínűségi változó eloszlása F -eloszlás d_1 és d_2 szabadsági fokokkal.

- Kétoldali ellenhipotézis: $H_0 : \sigma_1 = \sigma_2; \quad H_1 : \sigma_1 \neq \sigma_2.$

Ha $F > F_{d_1, d_2}(1-\alpha/2)$ vagy $F < F_{d_1, d_2}(\alpha/2)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.

- Egyoldali ellenhipotézis, balról:

$$H_0 : \sigma_1 \leq \sigma_2; \quad H_1 : \sigma_1 > \sigma_2.$$

Ha $F > F_{d_1, d_2}(1 - \alpha)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.

- Egyoldali ellenhipotézis, jobbról:

$$H_0 : \sigma_1 \geq \sigma_2; \quad H_1 : \sigma_1 < \sigma_2.$$

Ha $F < F_{d_1, d_2}(\alpha)$, akkor elvetjük a nullhipotézist, különben elfogadjuk.

12. χ^2 -próbák

12.1. Illeszkedésvizsgálat

Legyen $A_1, A_2, \dots, A_r$ teljes eseményrendszer, $p_1, p_2, \dots, p_r$ pedig olyan nem-negatív számok, melyek összege 1.

$H_0 : \mathbb{P}(A_i) = p_i$ minden $i = 1, 2, \dots, r$ -re.

$H_1 : \mathbb{P}(A_i) \neq p_i$ valamelyik $i = 1, 2, \dots, r$ -re.

n független megfigyelést végzünk, jelölje N_i , hogy hányszor következett be A_i . Ha van olyan N_i , mely 4-nél kevesebb: néhány eseményt össze kell vonnunk, hogy a próbát alkalmazhassuk (vagyis A_i és A_j helyett $A_i \cup A_j$ -t és $p_1 + p_2$ -t tekintjük). Számítsuk ki az alábbi mennyiséget:

$$T = \sum_{i=1}^r \frac{(N_i - n \cdot p_i)^2}{n \cdot p_i}.$$

χ^2 -próba: H_0 -t elfogadjuk, ha T kisebb az $f = r - 1$ szabadsági fokú, α terjedelmű χ^2 -próba c kritikus értékénél. A c kritikus értéket így definiálhatjuk:

$$\mathbb{P}(Z_1^2 + Z_2^2 + \dots + Z_f^2 < c) = 1 - \alpha),$$

ahol $Z_1, \dots, Z_f$ független standard normális eloszlású valószínűségi változók.

Példa: $r = 6$, dobókockával dobunk, A_i : a dobás értéke i . Legyen $p_1 = p_2 = \dots = p_6 = 1/6$, vagyis a nullhipotézis az, hogy szabályos a dobókocka. A próba terjedelmének $\alpha = 0,05$ -öt választjuk. $n = 100$ dobásból az alábbi értékek adódtak:

érték	1	2	3	4	5	6
gyakoriság	21	11	20	22	11	15

Chi-squared test for given probabilities

data: kocka1

X-squared = 7.52, df = 5, p-value = 0.1847

Ekkor $T = 7,52 < c = 11,1$, tehát elfogadjuk azt a nullhipotézist, hogy a dobókocka szabályos. A p -érték $0,1847 > 0,05$, tehát nincs szignifikáns eltérés a szabályossághoz képest. (Minden szám legalább 4-szer előfordult, nem kell a beosztáson módosítani.)

Ha ezerszer dobunk, és az alábbi eredmények adódnak:

érték	1	2	3	4	5	6
gyakoriság	191	154	140	184	156	175

Chi-squared test for given probabilities

data: kocka2

X-squared = 11.684, df = 5, p-value = 0.03938

Továbbra is $\alpha = 0,05$ terjedelem mellett számolva: $T = 11,684 > c = 11,1$, tehát elutasítjuk a nullhipotézist, statisztikai bizonyítékunk van arra, hogy a dobókocka nem szabályos. A p -érték $0,03938 < 0,05$, szignifikáns eltérés van a szabályossághoz képest.

12.2. Becsléses illeszkedésvizsgálat

Továbbra is $A_1, A_2, \dots, A_r$ teljes eseményrendszer, n elemű független mintánk van, és N_i jelöli, hogy a hányszor következik be A_i . Minden $s \in S \subseteq \mathbb{R}^d$ -re adottak $p_1(s), p_2(s), \dots, p_r(s)$ nemnegatív számok, melyek összege 1.

H_0 : van olyan $s \in S$, melyre $\mathbb{P}(A_i) = p_i(s)$ minden $r = 1, 2, \dots, r$ -re.

H_1 : nincs olyan $s \in S$, melyre $\mathbb{P}(A_i) = p_i(s)$ minden $r = 1, 2, \dots, r$ -re teljesülne.

Az s paramétervektor (d dimenziós) maximumlikelihood-becslése legyen $\hat{s}$, és legyen $\hat{p}_i = p_i(\hat{s})$. Számítsuk ki az alábbi mennyiséget:

$$T = \sum_{i=1}^r \frac{(N_i - n \cdot \hat{p}_i)^2}{n \cdot \hat{p}_i}.$$

Legyen $f = r - d - 1$. A H_0 -t α terjedelem mellett elfogadjuk, ha $T < c$, ahol c az f szabadsági fokú kritikus értéke α terjedelem mellett. H_0 -

t elutasítjuk, ha $T > c$, ilyenkor a minta szignifikánsan eltér az S által megadott eloszláscsaládtól.

Példa. Az egy futballmérkőzésen lőtt gólok száma a világbajnokság 95 mérkőzésén:

gólok száma	0	1	2	3	4	5	6	7	8
mérkőzések száma	23	37	20	11	2	1	0	0	1

Poisson-esetben az s paraméter maximumlikelihood-becslése:

$$\hat{s} = \bar{X} = \frac{0 \cdot 23 + 1 \cdot 37 + 2 \cdot 20 + 3 \cdot 11 + 4 \cdot 2 + 5 \cdot 1 + 8 \cdot 1}{95} = 1,379.$$

Mivel vannak olyan osztályok, ahova 4-nél kevesebb megfigyelés esik, a beosztást módosítjuk:

gólok száma	0	1	2	3	≥ 4
mérkőzések száma	23	37	20	11	4
Poisson($\hat{p}$)-eloszlás	23,92	32,99	22,75	10,46	4,88

H_0 : az eloszlás Poisson-eloszlásból származik, valamely $s > 0$ paraméterrel (most $d = 1$).

H_1 : az eloszlás nem Poisson-eloszlás.

Ebben az esetben $T = 1,04$, $f = 5 - 1 - 1 = 3$, a kritikus érték 7,81. Tehát $T < c$, elfogadjuk, hogy a minta Poisson-eloszlásból származik.

12.3. Függetlenségvizsgálat

Két szempont szerint soroljuk osztályokba a megfigyeléseket. Az első szempont szerint r osztály van: $A_1, \dots, A_r$. A második szempont szerint s osztály van: $B_1, \dots, B_s$.

H_0 : a két szempont független egymástól, azaz $\mathbb{P}(A_i \cap B_j) = \mathbb{P}(A_i) \cdot \mathbb{P}(B_j)$ minden i, j -re.

H_1 : a nullhipotézis nem igaz, a két szempont összefügg.

Jelölje N_{ij} azt, hogy hány olyan megfigyelés van, melyre A_i és B_j teljesül. Legyen továbbá $N_{i\cdot} = \sum_{j=1}^s N_{ij}$ (azaz az A_i gyakorisága); $N_{\cdot j} = \sum_{i=1}^r N_{ij}$ (azaz B_j gyakorisága); n pedig az összes megfigyelés száma. Ekkor a próbat statisztika:

$$T = \sum_{i=1}^r \sum_{j=1}^s \frac{\left(N_{ij} - \frac{N_{i\cdot} \cdot N_{\cdot j}}{n}\right)^2}{\frac{N_{i\cdot} \cdot N_{\cdot j}}{n}}.$$

A szabadsági fok $f = (r - 1)(s - 1)$. Legyen c az f szabadsági fokú χ^2 -próba kritikus értéke α terjedelem mellett. A próba: ha $T < c$ (azaz a p -érték nagyobb a terjedelmél), akkor elfogadjuk H_0 -t, nem találtunk szignifikáns összefüggést a szempontok között. Ha $T > c$ (azaz a p -érték kisebb a terjedelemtől), akkor elutasítjuk H_0 -t, az adatok szignifikáns összefüggést mutatnak.

Ha $r = s = 2$, a próbastatisztika az alábbi egyszerűbb alakra hozható:

$$T = \frac{n(N_{11}N_{22} - N_{12}N_{21})^2}{N_{1.}N_{2.}N_{.1}N_{.2}}.$$

12.4. Homogenitásvizsgálat

Legyenek X, Y valószínűségi változók. A valós számok halmazát bontsuk fel diszjunkt halmazok uniójára: $A_1, \dots, A_r$.

H_0 : az X és Y valószínűségi változók eloszlása megegyezik, azaz $\mathbb{P}(X \in A_i) = \mathbb{P}(Y \in A_i)$ minden $i = 1, 2, \dots, r$ -re.

H_1 : az X és Y valószínűségi változók eloszlás eltérő, azaz van legalább egy i , melyre $\mathbb{P}(X \in A_i) \neq \mathbb{P}(Y \in A_i)$.

Legyen $X_1, \dots, X_n, Y_1, \dots, Y_m$ független minta úgy, hogy $X_1, \dots, X_n$ eloszlása X eloszlása, $Y_1, \dots, Y_m$ eloszlása Y eloszlása. Legyen N_i az A_i gyakorisága az $\underline{X}$ mintában (azaz hányszor fordul elő, hogy X_k az A_i -be esik, és M_i az A_i gyakorisága az $\underline{Y}$ mintában. A próbastatisztika:

$$T = \sum_{i=1}^r \frac{\left(\frac{N_i}{n} - \frac{M_i}{m}\right)^2}{\frac{N_i}{n} + \frac{M_i}{m}} \cdot n \cdot m.$$

A szabadsági fok: $f = r - 1$. Legyen c az f szabadsági fokú χ^2 -próba kritikus értéke α terjedelem mellett. A próba: ha $T < c$ (azaz a p -érték nagyobb a terjedelmél), akkor elfogadjuk H_0 -t, nem találtunk szignifikáns eltérést az eloszlások között. Ha $T > c$ (azaz a p -érték kisebb a terjedelemtől), akkor elutasítjuk H_0 -t, az adatok szignifikáns eltérést mutatnak az eloszlások között.

13. Lineáris modell

13.1. állítás (Lineáris regresszió). Legyenek $(x_1, y_1), (x_2, y_2), \dots, (x_n, y_n)$ adott számpárok. Azokat az a és b együtthatókat keressük, melyre a

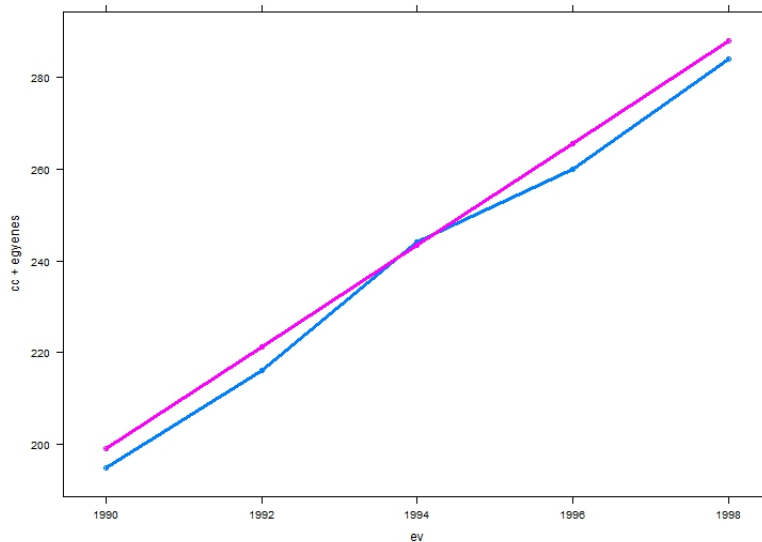
$$h^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n [y_i - (ax_i + b)]^2$$

mennyiség minimális. Ennek megoldása:

$$\hat{a} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sum_{k=1}^n (x_k - \bar{x})^2}; \quad \hat{b} = \bar{y} - \hat{a}\bar{x}.$$

Példa: a CFC-12 gáz koncentrációja az Antarktison (a gáz gyártását 1996-ban tiltották be).

év	1990	1992	1994	1996	1998
koncentráció (ppm)	195	216	244	260	284

9. ábra.

A CFC-12 (freon) gáz koncentrációja az Antarktison és az adatokra illesztett egyenes

---

Call:

```
lm(formula = cc ev, data = f12)
```

```
Residuals:
```

```
  1    2    3    4    5
-0.4 -1.6  4.2 -2.0 -0.2
```

```
Coefficients:
```

```
              Estimate  Std. Error  t value  Pr(>|t|)
(Intercept) -2.189e+04  8.991e+02  -24.35  0.000152 ***
ev           1.110e+01  4.509e-01   24.62  0.000147 ***
```

```
---
```

```
Signif. codes:  0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1
```

```
Residual standard error:  2.852 on 3 degrees of freedom
```

```
Multiple R-squared:  0.9951, Adjusted R-squared:  0.9934
```

```
F-statistic:  606 on 1 and 3 DF, p-value:  0.000147
```

13.2. definíció (Lineáris modell). Legyenek $X_1, X_2, \dots, X_n, Y_1, \dots, Y_n$ valószínűségi változók, és tegyük fel, hogy valamely a, b valós számokra

$$Y_i = aX_i + b + \varepsilon_i,$$

ahol $\varepsilon_1, \dots, \varepsilon_n$ független $N(0, \sigma^2)$ eloszlású valószínűségi változók. Az így kapott (X_i, Y_i) párok együttes eloszlását lineáris modellnek nevezzük. Az X_i valószínűségi változókat magyarázó változóknak, az ε_i valószínűségi változókat hibának szokták nevezni.

13.3. állítás (Becslések a lineáris modellben). A lineáris modellben az a, b együtthatók ML-likelihood becslése a következőképpen írható:

$$\hat{a} = \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{\sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X})^2}; \quad \hat{b} = \bar{Y} - \hat{a}\bar{X}.$$

Továbbá, ezek a becslések torzítatlan becslései az a és b paramétereknek. A hiba szórásának becslése (ez torzítatlan becslés σ -ra):

$$\hat{\sigma}^2 = \frac{1}{n-2} \sum_{j=1}^n (Y_j - \hat{a}X_j - \hat{b})^2.$$

A becslések szórása:

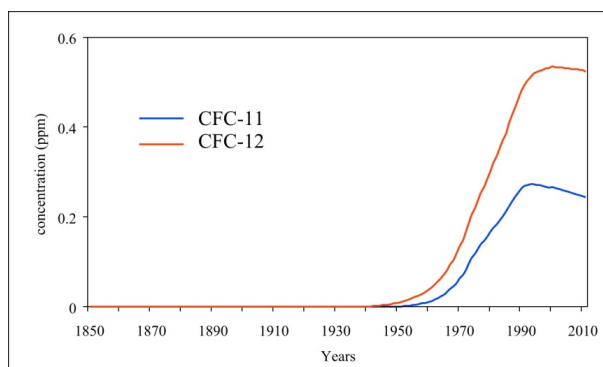
$$D(\hat{a}) = \frac{\sigma}{\sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^2}; \quad D(\hat{b}) = \sigma \sqrt{\frac{1}{n} + \frac{\bar{X}^2}{\sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^2}}.$$

13.4. állítás (Előrejelzés a lineáris modellben). Legyen x^* adott szám. A lineáris modellből kapott előrejelzés az Y véletlen folyamat x^* pontban felvett értékére:

$$\hat{a}x^* + \hat{b}.$$

Az előrejelzés szórása:

$$D(\hat{a}x^* + \hat{b}) = \sigma \sqrt{\frac{1}{n} + \frac{(x^* - \bar{X})^2}{\sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^2}}.$$

10. ábra.

A CFC-11 és CFC-12 (freon) gáz koncentrációja (forrás: elte.promt.hu)

Az előrejelzés szórásának becslésekor a σ értéket gyakran $\hat{\sigma}$ -val helyettesítik.

A teljes ingadozás (total sum of squares): $\sum_{j=1}^n (Y_j - \bar{Y})^2$.

Reziduális négyzetösszeg (residual sum of squares):

$$\sum_{j=1}^n (Y_j - \hat{a}X_j - \hat{b})^2 = \frac{[\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})]^2}{\sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X})^2}.$$

13.5. definíció. A megmagyarázott ingadozás részaránya (coefficient of determination):

$$R^2 = \frac{[\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})]^2}{[\sum_{k=1}^n (X_k - \bar{X})^2][\sum_{k=1}^n (Y_k - \bar{Y})^2]}.$$

Az R^2 értéke 0 és 1 közé esik. Értelmezés: minél közelebb van 1-hez, annál inkább jó közelítést ad a lineáris modell. Ugyanakkor R érzékeny a kiugró értékekre.

13.1. Az egyenes meredeksége

A lineáris tag együtthatójára vonatkozó hipotézisvizsgálati feladat a következő:

$$H_0 : a = 0$$

$$H_1 : a \neq 0, \text{ vagy } H_1 : a > 0 \text{ vagy } H_1 : a < 0.$$

A nullhipotézis mellett az alábbi mennyiség $n-2$ szabadsági fokú t -eloszlású:

$$t = \hat{a} \frac{\sqrt{(n-2) \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (Y_i - \hat{a}X_i - \hat{b})^2}}.$$

Tehát α terjedelem mellett az alábbi próbát végezhetjük (a definíciók a 11.3. részben szerepeltek).

- Kétoldali ellenhipotézis, $H_1 : a \neq 0$. Ha $|t| > t_{n-2}(1 - \alpha/2)$, akkor elutasítjuk H_0 -t (az együttható szignifikánsan eltér 0-tól), különben elfogadjuk.
- Egyoldali ellenhipotézis, $H_1 : a > 0$. Ha $t > t_{n-2}(1 - \alpha)$, akkor elutasítjuk H_0 -t (az együttható szignifikánsan nagyobb 0-nál), különben elfogadjuk.
- Kétoldali ellenhipotézis, $H_1 : a < 0$. Ha $t < t_{n-2}(\alpha)$, akkor elutasítjuk H_0 -t (az együttható szignifikánsan kisebb 0-nál), különben elfogadjuk.

$1 - \alpha$ megbízhatósági szintű konfidenciaintervallum a -ra:

$$\left(\hat{a} - t_{n-2}(1 - \alpha) \frac{\hat{\sigma}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}}, \hat{a} + t_{n-2}(1 - \alpha) \frac{\hat{\sigma}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}} \right).$$

13.2. Előrejelzés

Ahogy korábban láttuk, az x^* pontban az előrejelzett érték becslése $\hat{a} \cdot x^* + \hat{b}$.

$1 - \alpha$ megbízhatósági szintű konfidenciaintervallum $ax^* + b$ -re, azaz az x^* -ban felvett érték várható értékére:

$$\left(\hat{a}x^* + \hat{b} \pm t_{n-2}(1 - \alpha) \cdot \hat{\sigma} \cdot \sqrt{\frac{1}{n} + \frac{(x^* - \bar{X})^2}{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}} \right).$$

$1 - \alpha$ megbízhatósági szintű konfidenciaintervallum $ax^* + b + \epsilon(x^*)$ -ra, azaz az x^* -ban felvett értékre:

$$\left(\hat{a}x^* + \hat{b} \pm t_{n-2}(1 - \alpha) \cdot \hat{\sigma} \cdot \sqrt{1 + \frac{1}{n} + \frac{(x^* - \bar{X})^2}{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}} \right).$$

A konstans tagról azt tudhatjuk, hogy a $b = 0$ nullhipotézis esetén a

$$t = \hat{b} \frac{\sqrt{n \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}}{\hat{\sigma} \sqrt{\sum_{j=1}^n X_j^2}}.$$

Ez alapján szintén lehet hipotézisvizsgálatot végezni az a együttható esetéhez hasonlóan.

Hivatkozások

- [1] Csiszár Villó: Statisztika jegyzet. 2009.
<http://www.cs.elte.hu/~villo/esti/stat.pdf>
- [2] Móri-Szeidl-Zempléni: Matematikai statisztika példatár. ELTE Eötvös Kiadó, 1997.
- [3] John C. Davis: Statistics and data analysis in geology. Wiley, 2002.
- [4] E. H. Isaaks and R. M. Srivastava: Applied geostatistics. Oxford University Press, 1989.